

УДК 343.13: 343.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.39>

ПРОБЛЕМАТИКА ПІДТВЕРДЖЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНОГО ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Кривонос М.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
факультету № 2
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5252-0663
e-mail: krivonosmv@gmail.com*

Кривонос М.В. Проблематика підтвердження правового статусу військовополоненого під час досудового розслідування.

У статті досліджено проблемні аспекти підтвердження правового статусу військовополоненого під час досудового розслідування. Актуальність теми зумовлена необхідністю забезпечення належного та ефективного проведення досудового розслідування у кримінальних провадженнях за фактами жорстокого поводження з військовополоненими, особливо у випадках, якщо такі дії спричинили їх загибель.

Одним із основних ускладнень досудового розслідування в таких провадженнях є триваючий збройний конфлікт (фактично – війна), в умовах якого відбуваються події кримінального правопорушення. Через неможливість проведення необхідного комплексу слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій внаслідок впливу обставин непереборної сили, деякі обставини предмету доказування (подія кримінального правопорушення) можуть залишатися недостатньо дослідженими. Ці причини є об'єктивними, проте саме вони суттєво впливають на збір і фіксацію доказів у кримінальному провадженні за фактами вчинення воєнних злочинів.

У роботі застосовано комплексний методологічний підхід, що включає правовий аналіз, порівняльно-правовий метод та практичний аспект застосування даних, отримання яких можливе під час досудового розслідування.

Акцентується увага на тому, що Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) не містить окремого визначення статусу військовополоненого в межах досудового розслідування. Відтак слідчий змушений звертатися до норм міжнародного гуманітарного права. Безперечно, у разі загибелі військовополоненого він вважається потерпілим від кримінального правопорушення, але через фізичну неможливість захищати свої інтереси його представниками в кримінальному провадженні виступають родичі чи інші особи, визначені у порядку, передбаченому статтею 55 КПК України.

Наголошується, що підтвердження факту перебування військовослужбовця або іншої особи, яка за міжнародним гуманітарним правом визнається військовополоненою, у полоні на момент смерті, а також наявність причинно-наслідкового зв'язку між цими фактами, є підставою для зміни кримінально-правової кваліфікації під час досудового розслідування. Натомість загибель комбатанта під час бойових дій не тягне за собою зміну кваліфікації.

Обґрунтовано необхідність всебічної перевірки – підтвердження або спростування факту перебування військовослужбовця у полоні на момент загибелі, з огляду на правові наслідки такого статусу.

Доведено, що в більшості випадків підтвердження правового статусу військовополоненого є підставою для притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності не лише згідно з нормами національного законодавства, а й у межах юрисдикції Міжнародного кримінального суду.

Ключові слова: воєнні злочини, військовополонений, міжнародне гуманітарне право, порушення законів та звичаїв війни, катування, смерть.

Kryvonos M.V. The issue of confirming the legal status of prisoners of war during pre-trial investigations

The article examines the problematic aspects of confirming the legal status of a prisoner of war during a pre-trial investigation. The relevance of the topic is stipulated by the need to ensure proper and effective pre-trial investigation in criminal proceedings on the facts of ill-treatment of prisoners of war, especially in cases where such actions resulted in their death.

One of the main complications of the pre-trial investigation in such proceedings is the ongoing armed conflict (in fact, war) in which the events of the criminal offense occurred. Due to the impossibility of conducting a full range of investigative (detective) measures due to force majeure circumstances, the events of the crime may remain insufficiently investigated. These reasons are objective, but they have a significant impact on the collection and recording of evidence in criminal proceedings on war crimes.

The article applies a comprehensive methodological approach, including legal analysis, comparative legal method, and practical application of data obtained during the pre-trial investigation.

The author emphasizes that the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter – the CPC of Ukraine) does not contain a separate definition of the status of a prisoner of war within the framework of pre-trial investigation. Therefore, the investigator is forced to refer to the norms of international humanitarian law. Undoubtedly, in case of death of a prisoner of war, he is considered a victim of a criminal offense, but due to physical inability to defend his interests, his representatives in criminal proceedings are relatives or other persons designated in accordance with the procedure provided for in Article 55 of the CPC of Ukraine.

It is emphasized that confirmation of the fact that a serviceman or other person recognized as a prisoner of war under international humanitarian law was held in captivity at the time of death, as well as the existence of a causal link between these facts, is the basis for changing the criminal law qualification during the pre-trial investigation. In contrast, the death of a combatant during hostilities does not entail a change in qualification.

The author substantiates the need for a comprehensive verification – confirmation or refutation of the fact that a serviceman was in captivity at the time of his death, given the legal consequences of such a status.

It is proved that in most cases, confirmation of the legal status of a prisoner of war is the basis for bringing the perpetrators to criminal liability not only under national law, but also within the jurisdiction of the International Criminal Court.

Key words: war crimes, prisoner of war, international humanitarian law, violation of the laws or customs of war, torture, death.

Постановка проблеми: Особливої уваги потребують випадки, коли особа потрапила в полон, тривалий час утримується в місцях несвободи без можливості встановлення контакту з нею, а також без наявності достовірної інформації про її стан здоров'я, умови та місце утримання.

Окремо слід зазначити про слідчі ситуації, коли наявні дані про загибель або смерть особи під час перебування у полоні, що стали відомі з відкритих джерел або після репатріації її тіла.

Особливу складність становлять випадки, коли факт захоплення особи в полон офіційно не підтверджено. Проте у відкритих джерелах наявна інформація про відповідні події, зокрема про позасудові страти чи катування полонених, після чого тривалий час відсутні будь-які дані про цю особу або її тіло не було репатрійовано.

Стан опрацювання проблематики: Вітчизняними науковцями питання проблематики підтвердження статусу військовополоненого в аспекті досудового розслідування майже не вивчалось. Здебільшого акценти зроблено на історичних екскурсах у термінологію (А. Туманянц [1]), порушеннях міжнародного гуманітарного права, дотриманні прав військовополонених та їх обміні. Так, О. Хмелькова [2], І. Жаровська [3], А. Галаган [4], М. Гнатовський [5] присвятили низку досліджень саме порушенням норм Женевських конвенцій, включаючи жорстоке поводження з військовополоненими, порушення їх прав у контексті міжнародного кримінального права, аналізу правових механізмів притягнення до відповідальності за жорстоке поводження з військовополоненими тощо. Проте роботи зазначених учених не містять особливостей дослідження практичного аспекту цього питання, який і має певну проблематику у правозастосуванні.

Метою дослідження є визначення та аналіз проблемних питань збирання доказів на підтвердження правового статусу військовополоненого під час досудового розслідування, а також

удосконалення механізму документування воєнних злочинів, зокрема випадків жорстокого поводження з військовополоненими, якщо вони спричинили їх загибель.

Виклад основного матеріалу. Підтвердження правового статусу військовополоненого є одним з основних завдань у процесі визначення правильної кримінально-правової кваліфікації під час досудового розслідування воєнних злочинів. Ця процедура може відбуватись різними способами, адже чіткого визначення терміну «військовополонений» у вітчизняному кримінальному праві немає. Зазвичай використовуються визначення, викладені у статті 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року (далі – Третя Женевська конвенція) [6]. Ці визначення повністю охоплюють перелік осіб, які виборювали та продовжують виборювати незалежність України під час відсічі «російській навалі» у період з 2014 року й дотепер. До них належать військовослужбовці Збройних сил України, а також представники цивільних об'єднань, що стали на захист держави разом з військовими, але в певний час (або і взагалі) не увійшли до складу офіційних військових збройних формувань (наприклад, підрозділи ГО «Української добровольчої армії» та формувань територіальної оборони до моменту включення їх до складу спочатку Сухопутних військ, а з 1 січня 2022 року – до Збройних сил України, інші цивільні формування, що організовувались для виконання бойових завдань під час відкритої агресії у певних регіонах України тощо). Всі вищезазначені категорії осіб, за обставин відсічі та стримування збройної агресії ворога, відповідно до Третьої Женевської конвенції, мають відповідати таким спільним «умовам:

- а) ними командує особа, яка відповідає за своїх підлеглих;
- б) вони мають постійний відмітний знак, добре розпізнаваний на відстані;
- с) вони носять зброю відкрито;
- д) вони здійснюють свої операції згідно із законами та звичаями війни тощо» [6].

Слід зауважити, що норми Третьої Женевської конвенції застосовуються в усіх випадках оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома чи більше Високими Договірними Сторонами, навіть якщо стан війни не визнаний однією з них [6].

У деяких наукових розвідках акцентовано увагу на практичному аспекті варіативності правової кваліфікації у кримінальних провадженнях за фактами зникнення цивільних осіб, встановлених у подальшому загиблими [7]. У таких випадках досудове розслідування починається з моменту реєстрації факту безвісного зникнення особи. Після встановлення місцезнаходження зниклої цивільної особи як загиблої та дослідження всіх обставин, що підтверджують жорстоке поводження з нею за життя, яке й спричинило її загибель, правова кваліфікація змінюється за відповідною частиною статті 438 КК України (Воєнні злочини) [7,8].

Під час же доказування жорстокого поводження з військовополоненими, що спричинило їх загибель, насамперед, необхідно чітко визначити об'єкт кримінального правопорушення, підтвердивши саме статус військовополоненого. Варто зазначити, що ані довідок, ані витягів з існуючих реєстрів, які б чітко підтверджували статус військовополоненого в Україні не існує.

Однак, у положеннях статті 112 Третьої Женевської конвенції [6] чітко вказано на необхідність офіційного обліку військовополонених, який веде кожна сторона конфлікту (війни). З цією метою в країні створюється офіційне Інформаційне бюро у справах військовополонених, які перебувають під її владою. В Україні, відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів від 17 березня 2022 року № 228-р, з метою виконання зобов'язань у галузі міжнародного гуманітарного права визначено, що функції Національного інформаційного бюро виконуватиме державне підприємство «Український національний центр розбудови миру» (далі – НІБ), яке належить до сфери управління Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій [9,10]. НІБ веде облік, поміщаючи дані про осіб до Єдиного реєстру осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України. Слідчому дані про таку особу можна отримати відповідно до поданого запиту [10]. Відповідно до інформації, що надається у формі довідки у відповідь на запит, перебування особи у полоні може бути офіційно не підтверджено або ж підтверджено через Центральне Агентство з розшуку Міжнародного комітету Червоного Хреста (далі – ЦАР МКЧХ), чи з інших джерел (мається на увазі інформація з відкритих Інтернет-ресурсів).

У випадку підтвердження перебування особи у полоні ЦАР МКЧХ статус військовополоненого під час досудового розслідування можна вважати визначеним та підтвердженим. Цей факт вже є підставою для зміни правової кваліфікації з частини 1 статті 115 КК України на частину

1 статті 438 КК України [8]. (за ознаками поміщення військовополоненого в місця несвободи, тюрми та установи покарань пенітенціарної системи РФ з усіма дотичними питаннями, як то: утримання з урахуванням застосування суворого чи посиленого режиму, знущань, «прийомів» та катувань, що ґрунтуються виключно на національному та політичному тлі, без належних законних рішень чи вироків суду, тобто фактично мають місце позасудові утримання, що вже є грубим порушенням Третьої Женевської конвенції). Якщо ж військовополонений загинув (помер) під час перебування у полоні в місцях несвободи, і його тіло під час репатріаційних заходів було передано в Україну, відбувається обов'язкова зміна кримінально-правової кваліфікації вже за частиною 2 статті 438 КК України [8]. Одночасно збираються та досліджуються всі обставини, які підтверджують факти жорстокого поводження з військовополоненим, якщо вони спричинили його загибель.

Проте варто зосередитись на проблемних питаннях, коли статус військовополоненого не встановлено через відсутність інформації у відкритих джерелах чи за умови не підтвердження факту перебування у полоні державою-агресором. Як правило, такі слідчі ситуації мають місце тоді, коли рідні зниклого військовослужбовця, переглядали доступні соціальні мережі, побачили у Telegram-каналі фото чи відео, викладені представниками окупаційної влади з особою, схожою на зниклого за зовнішніми ознаками (певні риси обличчя, статура, хода тощо). Однак такі зображення, як правило, не мають чіткості; обличчя особи на фото може бути закрите пов'язкою чи клейкою стрічкою, зафіксовано у ракурсі напіврозвороту, з численними тілесними ушкодженнями, з одягненим на обличчя головним убором тощо.

У таких випадках слідчому необхідно ретельно аналізувати дані, викладені у відкритих джерелах. З цією метою, *по-перше*, необхідно допитати особу, яка надає слідчому фото– чи відеоматеріали, з'ясувавши, чому саме та за якими ознаками вона впізнала зниклого безвісти. *По-друге*, до матеріалів кримінального провадження необхідно долучити надані матеріали (наприклад, протокол огляду з додатками або протокол допиту свідка або потерпілого з додатками тощо). Таким чином слідчий у законний спосіб отримає об'єкт подальшого дослідження, а надані зацікавленою стороною матеріали стануть частиною матеріалів досудового розслідування. *По-третє*, слідчий має залучити судового експерта для проведення судової портретної експертизи з метою ідентифікації особи за ознаками зовнішності та матеріальними зображеннями, зафіксованими у вигляді об'єктивних зображень на різних носіях, з використанням спеціальних знань [11]. Отримавши позитивний висновок судової портретної експертизи, слідчий матиме підстави вважати зниклу особу військовополоненим. У випадку ж спростування версії зацікавленої сторони експертним шляхом – цю слідчу версію можна вважати відпрацьованою. І навпаки, у випадках, коли через якість наданих об'єктів дослідження (зображень) неможливо встановити особу полоненого, відкидати версію зацікавленої особи щодо перебування у полоні зниклого безвісти військового – не є доцільним.

Одним із джерел інформації, яке можна використовувати під час досудового розслідування, є звіти Моніторингової місії ООН з прав людини (далі – місія ООН з прав людини). Так, в оприлюдненому 03 лютого 2025 року 41-му звіті [12] місія ООН з прав людини «б'є на сполох через різке збільшення повідомлених страт українських військовослужбовців, захоплених російськими збройними силами. З кінця серпня 2024 року Місія зафіксувала 79 випадків таких страт у 24 окремих інцидентах» [12]. Звісно, у звітах Місії ООН з прав людини дані про подію та її фігурантів знеособлені, проте їх достатньо для реєстрації кримінального правопорушення та проведення досудового розслідування з метою встановлення всіх обставин злочину, особи потерпілого та учасників події. У випадку відсутності можливості доставлення тіла загиблого до підрозділів судово-медичної експертизи та проведення низки відповідних експертиз (судово-медичної експертизи трупа, судово-медичної експертизи речових доказів, молекулярно-генетичної тощо) досудове розслідування дещо втрачає докази завершеності злочину, проте не нівелює самого факту його вчинення.

У випадку встановлення особи (офізичення) військовополоненого, до якого застосовувалося катування, якщо воно спричинило його загибель, внаслідок опрацювання матеріалів офіційних звітів Місії ООН з прав людини та, у подальшому, отримання тіла цього ж загиблого під час репатріації, є необхідним ґрунтовне експертне дослідження тіла загиблого. Це включає фіксацію слідів тілесних ушкоджень, які могли бути спричинені катуваннями чи застосуванням до особи холодної або вогнепальної зброї, електричного струму, засобів, що призводять до асфіксії, кату-

вання голодуванням чи спрагою тощо. Однак, на практиці, тіла таких загиблих, внаслідок умисного неналежного зберігання окупаційною стороною, можуть бути у стані пізніх гнилісних змін, навіть скелетування, що унеможливить дослідження трупа в повному обсязі та встановлення достовірної причини смерті. Проте вони можуть містити окремі сліди катування чи наслідки іншого жорстокого поводження з ним.

Крім того, факти захоплення у полон українських захисників, знущання над ними та їх позасудові страти слід фіксувати також шляхом моніторингу та аналізу ворожого Інтернет-контенту («Однокласники», VK, Telegram, TikTok, YouTube, Google Earth) в межах оперативно-розшукової діяльності. Така інформація, відео та фото файли можуть бути використані під час призначення судових портретних експертиз для ідентифікації особи у такий спосіб чи шляхом застосування OSINT¹ технологій, вітчизняного та зарубіжного програмного забезпечення з системою розпізнавання обличчя. Зазначені засоби сприятимуть підтвердженню факту перебування особи у полоні навіть протягом короткого часу. Особливо це важливо у випадку відсутності офіційного підтвердження такого факту. Звісно, бажано такі дані фіксувати з геолокаційною інформацією, накладенням елементів ландшафту та місцевості, проте, як правило, все це у публікаціях ретельно приховується.

Слід зауважити, що за відсутності інформації з відкритих джерел про перебування особи у полоні, складно розрізнити, загинув військовослужбовець внаслідок бойових дій чи внаслідок катувань та жорстокого поводження з ним як з військовополоненим. Адже одним з основних доказів у таких кримінальних провадженнях все ж таки буде висновок судово-медичної експертизи трупа. Однак, через стан тіла, переданого під час репатріації чи в інший спосіб, лікар, судово-медичний експерт не зможе відобразити об'єктивну картину, яка була безпосередньо на момент смерті військовополоненого.

Кримінальний процесуальний статус військовополоненого у таких провадженнях завжди має бути визначений як статус потерпілого. А у випадку загибелі військовополоненого має бути залучений представник потерпілого, виходячи з вимог ст. 55 КПК України [13].

Насамкінець зазначимо, що особа, яка фактично має підтверджений статус військовополоненого, до моменту його обміну з полону має також офіційний статус особи, зниклої безвісти за особливих обставин, відповідно до положень чинного законодавства [14]. Відомості про таку особу мають бути внесені до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, і знято з обліку її буде лише після офіційного обміну чи ідентифікації у трупі [15]. Це зумовлено тим, що Україна, яка майже одноосібно дотримується у цій війні норм Міжнародного гуманітарного права, законів та звичаїв її ведення, саме на підставі вищевикладених обставин, не може бути остаточно впевнена у долі бранців держави-окупанта, які потрапили до полону. Як приклад варто зазначити, що на запити ЦАР МКЧХ щодо підтвердження перебування у полоні певних військовослужбовців, які у травні 2022 року були передані у «почесний полон» з Маріупольської «Азовсталі» та зафіксовані у відео самими ж окупантами, з РФ отримано офіційну відповідь про відсутність зазначених осіб у полоні.

Висновки. Таким чином, через відсутність єдиного механізму підтвердження статусу військовополоненого державою-окупантом, недотримання нею норм Міжнародного гуманітарного права, приховування фактів перебування у полоні військовослужбовців, утримання їх у неналежному стані, умовах та установах, позасудові страти на полі бою та під час етапування в місця несвободи, – виникають суттєві проблеми не лише з кримінально-правовою кваліфікацією та порушенням алгоритму розслідування цієї категорії злочинів, а й із втратою доказової бази на певному етапі. Наразі існує необхідність в міждисциплінарному дослідженні цієї проблеми та внесенні відповідних змін як до Кримінального процесуального кодексу, так і до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Важливим є також формування алгоритмів дій слідчих та прокурорів під час досудового розслідування жорстокого поводження з військовополоненими, якщо такі дії призвели до їх загибелі. Причому ці алгоритми мають бути складені з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права та міжнародних стандартів розслідування.

¹ Open source intelligence – відкриті джерела розвідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арзуманов Г.Л., Туманянц А.Р. Щодо еволюції поняття «військовополонений» та правил поводження з військовополоненими: історико-правове дослідження. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 85 ч. 2. 2024. С. 18–23.
2. Хмелькова О.В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав людини в умовах збройних конфліктів : монографія. Київ: НАВС, 2020. 202 с.
3. Жаровська І., Шевчук Я. Правове регулювання статусу військовополонених відповідно до норм міжнародного гуманітарного права: історична та сучасна ретроспектива. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2023. Т. 10. № 4(40). С. 20–27.
4. Галаган А.І. Проблеми ідентифікації статусу військовополоненого у воєнному праві України. *Військово-правовий альманах*. 2022. № 1. С. 21–26.
5. Гнатівський М.М. Застосування заборони катувань у міжнародному праві в умовах збройного конфлікту. *Український часопис міжнародного права*. 2017. № 1. С. 36–43.
6. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.
7. Каверіна Т.П. Зміна правової кваліфікації фактів безвісного зникнення особи: практичний аспект. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3 (102). С. 132–143.
8. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
9. Про визначення державного підприємства, яке виконує функції Національного інформаційного бюро : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 № 228-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2022-%D1%80#Text>.
10. Національне інформаційне бюро. URL: <https://nib.gov.ua>.
11. Житомирський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України. Офіційний сайт. URL: <https://www.ndekc.zhitomir.ua/portretna-ekspertiza>.
12. Поводження з військовополоненими та оновлена інформація щодо ситуації з правами людини в Україні (1 червня – 31 серпня 2024 року): Звіт Управління Верховного комісара ООН з прав людини URL: <https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2024-11/Ukraine-ONCHR-40th-periodic-report-UA.pdf>.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
14. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: закон України від 12.07.2018 № 2505-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text>.
15. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: наказ МВС України від 29.08.2022 № 535. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-22#Text>.